

Nga Whai Korero a te Pirimia, te Raiti Honore Rihari Hoani Te Hetana Ratou ko nga Rangatira o Tuhoe.

Ko tenei e whai ake nei nga korero a te whakaminenga o te Iwi o Tuhoe i tae ki te aroaro o te Piriraia me te Minita Maori (te Raiti Honore Te Hetana) i te Whare Paremete, Poneke, i te 26 o Hepetema, 1898. Ko ia enei nga tangata i reira: Hon. H. Tomoana, M.L.C, Wi Pere, M.H.R.; Henare Kaihau, M.H.R.; Numia Kereru, Te Whakaunua, Te Whiu Maraki, Te Aoterangi, Pihopa, Tutakangahau, me Pinohi.

Tutakangahau: Taku kupu tuatahi he mihi atu ki a koe, ki te Pirimia, a he whakapai atu ki a. koe mo te nui o tau mahi i mahi ai mo te Iwi o Tuhoe. Ki te whakaaro o nga iwi katoa o te ao me nga iwi Pakeha, he iwi kino a Tuhoe. He ahakoa, kua atawhaitia taua iwi e koe, ina hoki kua homai e koe he Ture motuhake mo matou hei whakahaere i to matou Rohe-potae. I kite matou i a koe ki Ruatoki i te tau 1894, ko Kereru me etahi atu nga rangatira i rokohanga e koe, a i whai-korero a Kereru ki a koe i reira. Heoi ra, he mihi atu tenei ki a koe me tou Kawanatanga. E mohio ana matou he maha nga taumahatanga kua eke ki runga ki tenei motu i nga Kawanatanga o mua atu i tou e tu nei. Na tou Kawanatanga ka whakamamatia ake aua taumahatanga. I te tau 1896 ka paahitia te Ture Rahui Maori o te Takiwa o Te Urewera, hei whakahaere i nga whenua o roto i te Rohe-potae o Tuhoe. Kua tu nga hui hei hurihuri mo taua Ture, a tau ana ma Wi Pere raua ko Timi Kara e whakamarama nga tikanga; otira na te nui na te maha o a raua nei mahi kihai raua i tae ki aua hui, no reira, no te 18 o Maehe, ka tu te hui a nga rangatira me nga hapu katoa o Tuhoe ki Te Waimana. Na tahuri ana taua hui ki te rapu i nga tikanga katoa o taua Ture, timata i tona upoko tae noa ki ona kupu whakamutunga. He torutoru nei nga tangata o etahi atu hapu i tae ki taua hui, engari kaore he tikanga mo era. Kua tae mai ahau me aku tamariki ki konei, a kaore oku hiahia kia hoki matou ki nga ritenga o mua, i te mea kua whakatuturutia te Ture mo Tuhoe; na reira kaore e pai kia karangatia ano he hui e tetahi tangata Na heoi te mahi i naianei he whakatutuki i nga tikanga o taua Ture, ara, he whakahau kia mahia e nga Komihana nga mahi i whakamanaia ai ratou e taua Ture. He nui ano toku pouri mo te roa oku e tatari ana kia kite i a koe i au e noho nei i Poneke, otira kua ora toku ngakau i naianei i te mea kua kite au i a koe. Kotahi tonu ta matou putake i haere mai ai ki konei—ara, kia kite i a koe—a e tono ana matou kia whai-kupu koe ki a matou mo nga mea kua whakatakotia nei e au ki tou aroaro. Kia ora tonu koe hei whakahaere i nga tikanga mo te iwi Maori o tenei motu. Kua ki ake nei ahau he maha nga mate o nga Maori, a mau pea e kitea ai he huarahi e ora ai aua mate.

Numia Kereru: Tena koe, e te Pirimia o te koroni. Ko koe te whakamaurutanga o nga whakaaro me nga hiahia o te iwi. Kia ora tonu koe me o Minita me te Paremete katoa. Maku e ata whakamarama nga kupu a te kaumatua i korero ake nei. I te tuunga o te hui nui ki Te Waimana tau ana i te iwi nui tonu nga mea e hiahia ana. e ratou kia mahia i raro i taua Ture motuhake Koia tenei te mea i tau i a ratou, ara, me tautoko e te iwi katoa taua Ture, tona timatanga tae noa ki tona mutunga. Ko tetahi mea i korerotia i taua hui o Tuhoe koia tenei: Ena whakahaerea taua Ture, a ina kitea kei te peehi kino etahi wahi o taua Ture i a Tuhoe, heoi me tahuri a Tuhoe ki te hanga i etahi rarangi menemana mo taua Ture ka tuku atu ai ki te Kawanatanga kia paahitia hei ture. Ki ta matou e mohio ana kei te peni te tikanga, ara: Kua rahuitia te whenua o Tuhoe, a, a tona wa, ki te hiahia matou te iwi o Tuhoe ki te mahi i to matou whenua ka tino tahuri mai te Kawanatanga ki te tautoko i a matou kia puta ai he oranga mo matou i to matou whenua. He tokoiti nei nga tangata i whakahe ki ta te hui i whakatau ai. Ko Mehaka Tokopounamu te tino tangata o te hunga i whakahe ki ta Tuhoe i whakatau ai. I mea taua tangata me whakakore atu etahi tekiona o te Ture o Tuhoe, engari i whakahengia tana e te hui nui tonu, notemea i konei, i Poneke nei, taua tangata i te wa i paahitia ai taua Ture. Ko tetahi mea i whakataua e te hui, me tono atu ki te Kawanatanga kia tino whakamutua te karanga hui i roto i te rohe o Tuhoe, kei waiho tonu hei mahi ma taua iwi i ia tau i ia tau, a kei tupu ake he raruraru mo Tuhoe i aua hui, a he mate hoki, i te mea he nui te kai e pau ana i aua hui, a he nui hoki etahi atu raruraru e pa ana ki a Tuhoe i aua hui. Kotahi rau e waru tekau nga pauna moni i pau i te hui ki Te Waimana. Na, ko to matou hiahia me perehi he panui ki roto ki to *Kahiti* hei whakahau i a Tuhoe ki a kaati ra te karanga hui mo nga mahi e pa ana ki te Rohe-potae me tona Ture motuhake. Heoi ta Tuhoe e hiahia ana, ko ta te hui i whakatau ai, ara, kia tere te tu o nga Komihana hei whakawa a hei roherohe i te whenua. E ki tuturu ana ahau na te maha o nga hui kua tu me te huhua o nga whakaaro i whakaputaina ki reira, i puta ai etahi raruraru nui, i hapai ai etahi i te pu. Na reira tau ana i te hui nui i tu nei ki Te Waimana me tono ki te Kawanatanga kia whakatuturutia te ra e haere ai nga Komihana ki te whenua o Tuhoe kia tere ai te mutu o nga raruraru. Ko ia tena tetahi o nga takke i tae mai ai ki konei i tenei ra a Te Whiu Maraki, te tiamana o taua hui. Ki te taea e te Kawanatanga te whakaae o a matou tono e rua nei—ara, me whakaputa he kupu hei whakamutu i nga hui, a me tere tonu te tae o nga Komihana ki reira—ma enei mea e rua

e tutaki te tatau, e kore ai matou e hoki mai ai ano ki konei i runga i nga take e puta ake ana i roto i te Rohe-potae. Ka tino mea atu ahau i naianei ki te Kawanatanga kia whakaaetia enei tono, kia tere ai te whakahaere a Tuhoe i te mana kua tau nei ki runga i a ratou i to ratou Ture motuhake. Kei te awangawanga noa iho au mo tenei mea. He nui nga raruraru kua puta ake i roto i a Tuhoe mo tenei mea, a kei te wehi au kei ngaro i a matou te mana e homai nei ki a matou e te Ture mo to matou takiwa. Ka mutu aku kupu.

Te Wakaunua: Ka mihi atu ahau ki nga Minita a te Kawana. Ka nui toku whakapai ki a koe, e te Pirimia, mo to whakaaetanga kia kite matou i a koe i tenei ra. Mehemea kaore koe i whakaae ki ta matou tono, heoi kua kore tatou e korero tetahi ki tetahi i tenei ra. Kia ora tonu koe. Te take i whakaputa ai ahau i enei kupu mihi ki a koe, koia tenei: Kua ngaro atu i a matou o matou kaumatua, nga tangata nana matou i whakahaere, a ko to matou rangatira ko Kereru kua wehe atu hoki ia i a matou. I korero ia ki a koe i tona oranga, a i whakaputaina e ia ana kupu ki a Tuhoe i mua o tona matenga. Ka tika matou kia whakapai atu ki tou Kawanatanga mo a koutou mahi i mahi ai. Heoi ra, e pa, he tautoko taku i nga kupu kua korerotia atu nei ki a koe. Ko te mea tuatahi i tau i te hui, me whakatuturu te mana timata i runga tatu noa ki raro; tuarua, me whakamana a Tuhoe e te Kawanatanga hei tiaki i nga mea katoa e pa ana kia Tuhoe, a me te tautoko mai ano o te Kawanatanga, kei pa he aitua ki a ratou. Na nga huihuinga tangata matou i tuku mai ki konei hei whakaatu atu i o ratou hiahia ki a koe, a kia rongo atu i au kupu e korero mai ai. Ko ta matou e hiahia nui ana ko nga Komihana kia tere te tae i tenei tau tonu ki te whakahaere i te whenua o Tuhoe, notemea ki te kore e tere te tae o aua tangata ki reira tera e tupono ki ta Kereru i korero atu ai ki a koe, i te mea i mau rawa ano etahi o ratou ki te pu. Na reira, ko te mea tika, me tere te tae o nga Komihana ki te whakamutu i aua tu mahi, a, me whakaae ta matou e tono atu nei, ara, me whakamana te komiti nui o Tuhoe ki te whakahaere i te iwi o Tuhoe, a he mea pai kia whakaurua he rarangi ki roto ki te Ture hei whakatutuki i tenei hiahia. Na mo te kupu a Kereru i mea nei me mutu te karanga hui mo nga raruraru o Tuhoe, kei te whakatika ahau ki taua kupu, notemea ki te mau tonu taua mahi he kino tona mutunga. Na reira e tumanako atu ana ahau tera koe e whakaae mai ki ta matou tono, kia mohio ai te tiamana o te hui e tu nei i to aroaro. Heoi aku kupu.

Te Whiu Maraki: Tena koe, me o Minita, me te Kawana. Kua tukua mai e koe te mana ki a Tuhoe, ki te iwi, ki te whenua. Na reira, ka mihi atu au ki a koe me ou hoa Minita. He tu kau ake taku kia mohio ai koe kei te whakapai atu au ki o whakahaere. Kua mene katoa atu nga korero ki a koe i aku hoa. Ko ta matou haere mai ki konei he tono kia whakahaerea te Ture o Tuhoe, ara, kia tere te unga i nga Komihana kia haere ki te mahi i ta ratou mahi. Kua puta ta korua kupu ko te Kawana ki nga rangatira katoa ki tahuri ratou ki te peehi i te kino. Kaore ano ahau i kite i nga rangatira e pera ana. Na reira i haere mai ai matou ko Numia me Te Wakaunua, aku hoa tautoko i au, kia kite i a koe mo enei putake. I uaua rawa te hui ki Te Waimana a i nui taku mahi i whakaae ai te hui ki te tautoko i te Ture. Na i te mea i mahi he a Mehaka, ara, i wehe i a ia, a haere mai ana Id Poneke nei i runga i tana ake whakaaro, na reira ka tika matou kia haere mai ki konei ki te tono kia whakamanaia nga mea i tau i te hui. Ki taku, i mahi tamariki a Mehaka. E tika ana te kupu a Kereru. E hiahia ana matou kia whakatutukitia te Ture o Tuhoe, a kia tere te tuku i nga Komihana ki reira, kia kore ai e puta he raruraru. Kia ora tonu koe me to Kawanatanga, me te Kawana, me te Kuini.

Te Pirimia, Minita hoki mo nga mea Maori (Te Raiti Honore Rihari Hoani Te Hetana): Ka nui toku koa i toku kitenga i a koutou i tenei ra, i nga tangata i tukuna mai e Tuhoe hei mangai mo ratou ki konei. Ka nui toku pouri mo te roa o koutou e whanga ana kia kite i au. No enei ra kua pahemo ake nei ka rongo au kua tae mai a Tutakangahau, a Kereru, me etahi atu ki konei, a i te mea he hoa tawhito ratou noku, ka nui toku koa mo toku kitenga i a ratou i tenei ra. Tena pea he nui te mate i pa ki a koutou i te roa o koutou e tatari ana kia kite i au, otira he nui hoki te mamae i pa mai ki au mo te nui o oku raruraru i kore ai au e kite wawe i a koutou. I ta koutou tononga mai i mua ake nei kia kite koutou i a au i taua ra, nui atu taku pouri moku kaore i kaha ki te whakarite atu i ta koutou tono i te nui rawa o oku raruraru ki nga mahi nunui o te koroni, a tuhia mai ana e koutou he reta hei ki mai, kaati, me ata waiho mo tetahi atu ra. Ma tenei e mohiotia ai he tino rangatira te Maori ina hoki e whakaaro ana ki nga raruraru o etahi. Kei te manakonako au ki a koutou e noho nei notemea kua roa rawa atu koutou ki konei, a e mohio ana ahau kei te porahu koutou ki te hoki ki o koutou kainga me to koutou iwi, e whanga mai nei i a-koutou. Ka nui toku whakapai atu ki a koutou mihi ki te Kawana, ki oku hoa Minita, a ki au hoki, notemea e mohio ana ahau he tino pono aua kupu mihi a koutou, a e tino piri pono ana koutou ki au, ano he tamaiti ki tona matua. Na to koutou rangatira kaumatua, kua ngaro atu nei i a tatou, na Kereru, i homai te hepeta, ara, te taiaha a to koutou iwi ki au, a, i a ia e homai ana i taua taiaha ki au, i ki ia maku koutou e tiaki e awhina. A i te mea ko au to koutou matua me to koutou rangatira i naianei nui atu toku koa mo toku kitenga i a koutou i tenei ra. Kei te tino koa ahau mo taku kitenga i a koutou, i nga tangata i tukuna mai e Tuhoe hei mangai mo ratou ki konei, notemea he maha nga tau e pohehe ana te titiro a nga iwi o waho ki a koutou. Otira no nga tau o muri nei, ka ata tirohia o koutou mate a tukuna atu ana ki te Paremete kia whakaorangia, a mahia ana he tikanga e mutu ai aua raruraru e ora ai aua mate. No reira mai tae mai ki tenei ra kua kore e rongonga he raruraru ki roto ki te rohe o Tuhoe. I naianei e tono ana koutou, a he tono tika ta koutou, kia whakatutukitia nga tikanga o te Ture i paahitia nei i te tau 1896. Ka tino koa ahau ki te whakaae atu i tena tono a koutou, notemea e

tika ana kia whakatutukitia te Ture e te Kawanatanga. Mehemea i paahitia taua Ture hei painga mo nga Pakeha kua porahu uoa atu ratou, kua akiaki i te take i roa ai te whakahaere. Ko toku hiahia me rite tahi te whakahaere mo nga iwi e rua, a me whakamarama atu e au te take i roa ai te whakahau kia whakamahia taua Ture. Koia tenei te take, kua tuturu i a matou, ko Tiati Patara tetahi o nga Komihana. Na, i runga i tona tuunga Tiati, tenei etahi mahi i tukuna atu e te Paremete kia mahia e ia. Ko te keehi mo te Poraka o Horowhenua tetahi o aua mahi. Na, he mahi uaua rawa taua keehi, otira i te mea kua tata te oti, kaore e roa kua watea ia ki te timata i ana mahi Komihana i raro i te Ture mo Te Urewera. Ko ta koutou tonu e penei ana, me timata te mahi a nga Komihana i mua o te paunga o nga ra o tenei tau, a whakaae ana ahau ki tenei. Na, he kupu tenei mo nga raruraru e puta ana i nga hui ina karangatia ki roto o Tuhoe, kaati, ma tatou tahi e whiriwhiri he kupu ki a Tuhoe hei ki atu, i te mea ko ahau to ratou matua me to ratou rangatira, me whakarongo ratou ki taku kupu, ara, me mutu ta ratou karanga hui ki roto o Tuhoe. Otira i te mea ka tae atu nga Komihana i tenei tau, ma tera e kite ai te iwi kaore he huanga e karangatia ai ano he hui. Ki taku mahara i moutou noa iho te £180 i pau nei i te hui i tu nei ki Te Waimana, a ki te mau tonu te karanga hui oti rawa ake te mahi a nga Komihana kua pau noa atu te whenua i aua hui. Kaati mo tena. I runga i nga korero a Numia i korero mai nei, mehemea nei i te tautohetohe etahi o nga tangata o Tuhoe, a i takahi etahi i te ture, a i mau etahi ki te pu. I runga i tera tu mahi, e mohio ana ahau he nui te pouri me te manawapa o nga rangatira o Tuhoe e noho nei i Poneke i to ratou rongonga ki taua mahi. I tere tonu taku tuku kupu atu ki nga tangata o Tuhoe nana taua mahi, he whakatupato atu ki a ratou kei takahia e ratou nga ture a kei riria ratou e te Kuini raua ko te Kawanatanga, a waiho tera hei mate mo to ratou iwi, na reira me tere tonu ta ratou whakamutu i taua mahi a ratou. I tino koa ahau i te taenga mai o te rongu ki au he tokoouou nei nga tangata i mahi i te he, a kaore kau he tino tikanga o taua mahi. Kaore e ingoa kinotia a Tuhoe i nga mahi a aua tangata torutoru, ina hoki ta te Pakeha kupu, "kaore e kore te kitea he hipi pango i roto i te kahui."

Hei kupu whakamutunga, ka nui toku whakapai atu ki a koutou mo a koutou kupu mihi ki au, me taku mohio ka mau tonu nga kupu i puakina i taku kitenga i nga rangatira me te iwi o Tuhoe i Ruatoki, a ka waiho tonu hei painga mo nga iwi e rua. E kore rawa e wareware i au nga korero a Kereru. Kua tae ia ki te okiokinga o ona matua me ona tupuna, engari ka mau tonu ana kupu me ana mahi i au me te iwi o Tuhoe.

Na, he kupu amuamu tenei naku: He tino take taku e amuamu nei. Koia tenei, he uaua taku kitekite i a koutou, te take he raruraru tonu noku i aku mahi mo te iwi katoa; engari he aha te take i kore ai koutou e haere noa atu ki a kite i taku hoa wahine me a maua tamariki? Tera toku hoa wahine me toku whare katoa e tino koa ina tae atu koutou ki reira. He nui te whakaaro o taku hoa wahine mo Tuhoe. He ui tonu tana mahi ki a Tupaea, notemea me i kore taua tangata kua pouarutia ia. Na taua tangata i puta ora ai au i nga ngaru o Waikaremoana.

Kaati, ka nui toku koa mo toku kitenga i a koutou, a mo tatou e korero nei. Heoi e tumanako ana ahau tera e ora o koutou ngakau i te mea kua korerotia atu nei e au tera e tae nga Komihana ki te mahi i a ratou mahi i mua mai o te mutunga o nga ra o tenei tau.

Tutakangahau: Kua koe e pouri mo te roa o ta tatou korero mo tenei putake. He poto nei a matou korero e toe ana. He mihi atu ki a koe, kia ora tonu koe, me tou Kawanatanga, me te Kawana, me te Kuini. Ka nui to matou pouri mo te rongu kua tae mai nei, ara, kua wehe atu a Ta Hori Kerei i a tatou. He tangata aroha ia ki te Maori i te wa e noho ana ia i Niu Tireni, a i te mea kua mate nei ia ka nui to matou pouri. Na, kua rongu matou kua tukuna ki Ingarangi e nga mema o te Whare Paremete ta ratou tohu hei whakaatu i to ratou pouri mo te matenga o taua tangata, a tenei kua korerotia mai ki a matou he mea tika kia tukuna atu hoki e te iwi Maori, puta noa i Niu Tireni, tetahi mea hei tohu mo te nui o to ratou pouri. E mea ana ahau kia whakaaturia mai te mea tika hei tuku atu ma raatou. Ka nui toku whakapai atu ki nga kupu a te Pirimia i whakaputa ai mo a matou tonu. Rite tonu tana i hamumu ake nei ki ta nga rangatira e noho nei i hiahia ai. He kupu ke tenei: Kei te whakapai au ki nga tikanga o te Pire Whakatautau Whakahaere hoki i nga whenua Maori kua tukuna nei e koe ki te Whare. I rongu au e meatia ana kia whakaturia nga Poari i raro i taua Pire hei whakahaere i nga whenua Maori. I era marama i uia atu ki te Pirimia mehemea tera e pa taua Pire ki nga whenua o roto o te Rohe-potae o Tuhoe, a utua mai ana e te Pirimia e kore e pa taua Pire ki reira, noteraea kua oti te paahi o tetahi Ture motuhake hei whakahaere i nga whenua o Tuhoe, engari mehemea e hiahia ana a Tuhoe kia whakaurua he rarangi ki roto ki taua Pire kia ahei ai a Tuhoe ki te tuku i o ratou whenua ki raro i te mana o taua Pire, e pai ana, kei a Tuhoe te whakaaro. Na, tenei etahi rarangi kei au e hiahia ana e au kia whakaurua ki taua Pire, hei painga mo nga whenua o Tuhoe. He pai rawa kia pa taua Pire ki etahi whenua o Tuhoe, noternea kei waho [unclear: o] Rohe-potae etahi o nga whenua o Tuhoe. Tena pea e tae ki te 40,000 ki te 50,000 ranei nga [unclear: eka] Tuhoe, kei waho i tona Rohe-potae, kua oti te whakawa e te Kooti. Na reira ahau i hiahia ai [unclear: kir] paahitia taua Pire, kia tino tutuki ai nga kupu a te Kuini i ki nei ia me tino herehere te whenua [unclear: ki] pumau tonu ai hei orauga mo te iwi Maori.

Wi Pere: Kotahi te kupu a Kereru kaore ano i whakahokia mai e te Pirimia, a ka tonu atu [unclear: ai] ki te Pirimia kia riro maku e whakahoki taua kupu. Ko taua kupu he penei, me whakamana e te Kawanatanga he komiti nui mo Tuhoe. Koia tenei te utu mo taua kupu, kei te mana i te ture nga komiti mo Tuhoe. E rua nga ahua o nga komiti. Ko nga komiti mo ia poraka i raro i te mana [unclear: e] ia hapu nona te poraka. Ko te komiti

nui o te iwi katoa, he mea whiriwhiri e nga hapu katoa Na ki taku, e kore e taea te whakamana o te koiniti nui o Tuhoe i naianei, kia oti ra ano te rohe rohe me te whakatautau o nga poraka o ia hapu i roto i te Rohe-potae katahi ka taea te whakatu o te komiti nui. Ki te kitea e toru tekau nga hapu o Tuhoe, kaati, kia toru tekau ano hoki nga mema o te komiti nui. Kia tau ra ano nga poraka me nga komiti katahi ka taea te whakarite o te tono e tonoa nei. Ka oti nga komiti ka tukuna ma ratou e whakahaere o ratou whenua, a ki te puta he raruraru, ki te pokanoa ranei etahi tangata etahi hapu ranei o waho o te Rohe-potae, ka ahei a Tuhoe ki te haere ki te Kawanatanga kia tautokona ratou. Ki te hiahia te iwi ki te mahi i tetahi wahi, i katoa ranei o to ratou whenua, ka ahei noa atu ratou ki te hanga tikanga mo tera Ka whaimana te komiti ki te hanga ture mona hei whakahaere i ana mahi; engari me matua tuku atu aua ture ki te Pirimia mana e whakamana.

Te Pirimia; Koia tena te ture, ko ta Wi Pere i korero ake nei, engari maku e ata whakamarama atu notemea kei te nuku rawa atu ta Wi Pere i ta te ture. Ko te mahi tuatahi, ma te Kawanatanga e whakatu nga Komihana, ka mutu tera me tahuri nga Komihana ki te whakatu i te komiti tarewa. Kia tau i nga Komihana nga tangata mo ia poraka o roto i te Rohe-potae katahi ka tahuri nga tangata i whakatautaua ra mo ia poraka ki te whakatutu i etahi o ratou hei komiti mo ia poraka, kia tu enei komiti hei reira ka kore atu te komiti tarewa. Ma aua komiti poraka e whakatu te komiti nui mo te iwi katoa. Ka tuturu tonu te komiti nui me nga komiti poraka hei hoa mo nga Komihana. Ko te mahi ma nga komiti poraka ko nga mea e pa ana ki tona ake poraka, ko nga mahi ma te komiti nui ka taoro ki runga ki nga poraka katoa o te Rohe-potae. Ki taku titiro he torutoru nei nga marama e takoto ake nei kua maro te haere o nga mahi mo te whenua o Tuhoe.

He kupu enei hei utu mo nga korero a Tukuaterangi. Tuatahi, ka korero ahau mo te Pire Whakanohonoho Whakahaere hoki i nga Whenua Maori. Ki taku mahara kaore he tikanga e uru ai o koutou whenua ki raro ki taua Pire; e eke ai te mana o taua Pire ki runga ki o koutou whenua, ma koutou ano e ata tono. Mehemea tenei etahi o koutou whenua kei te hiahia e koutou kia tukuna ki raro i te mana o taua Pire, a mehemea ka whakaaturia mai e koutou ki au nga rohe o aua whenua, a ka homai hoki e koutou nga rarangi e hiahia ana e koutou kia whakaurua ki te Pire, maku e ata whiriwhiri e whakauru.

Mo etahi atu mea enei kupu. Ka nui toku whakapai ki a koutou kupu mo to koutou hoa aroha mo Ta Hori Kerei. Ka nui te tika me te pai o ta koutou kupu e mea nei koutou kia mau tonu tona ingoa i nga iwi Maori. I runga i te hiahia o nga Maori, kua tae te whakahau kia hoatu he putiputi ki runga ki te tupapaku hei taua ma nga Maori i tona nehunga. Kaore ano au i ata mohio ki ta nga Pakeha tohu e whakaara ai mo Ta Hori Kerei ki konei. Ko tona tino aronga, i runga i te maha o ana mahi pai i mahi ai mo enei motu, kua rawa he taone, puta noa i tenei koroni, e kore te whakaara i tetahi whakaahua mona, me mea hanga ki te kohatu, hei tohu whakamaharatanga mona Ko taku mea pai me tu he whakaahua kohatu mona ki waenganui tonu o te kari o te Paremeha nei, a tenei au e tumanako nei tera ano e ara he tohu pera mona ki konei i te iwi o te koroni. Kaore e kore te ara he whakaahua kohatu mo taua tangata ki Akarana, ma to reira iwi tonu te kohatu tuatahi e whakaara, hei tohu mo te nui me te maha o nga mahi pai a Ta Hori Kerei i mahi ai mo taua taone. Na, kua patai mai koutou ki a au, me pehea he whakaaro ma koutou mo te tupapaku. Ko te mea tuatahi e taea ai enei tu mea, me kohikohi he moni. Kei te mohio au he nui te whenua ki a koutou, otira i runga i nga raruraru e pa ana ki okoutou whenua e kore e taea e koutou te whakarite he moni hei whakaara i tetahi whakaahua kohatu mo te tupapaku. Mehemea i te ora te tupapaku, kei te mohio au ki tana e pai ai, ara, me hoatu e koutou he whenua hei rahui kura, hei akonga i nga iwi Maori kia tupu haere ai kia whiwhi ai ki nga matauranga o te ao. Ki te wehea e koutou he whenua hei rahui mo aua mahi, a here rawa i aua whenua, tera a Ta Hori Kerei, mehemea i te ora ano ia, e tino whakapai ki ta koutou mahi i te mea ma tera e puta ai he ora mo te iwi Maori, me te waiho hoki i taua mahi a koutou hei tohu pumau e maharatia tonutia ai te tupapaku. Ki te tau i a koutou me hanga tona ahua ki to kohatu hei tohu mona, kei a koutou te whakaaro a ma koutou e whakatau te wahi hei tuunga mo taua whakaahua kohatu Kaati ra kua rongoro nei koutou i aku kupu mo te tupapaku, ka hoki ano aku korero ki nga whenua o Tuhoe E penei ana taku, a te wa e tae ai nga Komihana ki te whakatautau i nga whenua o Tuhoe he mea pai, ina tau te whenua o ia hapu, kia haere atu taua hapu ki nga Komihana mea atu ai "Tangohia tetahi wahi o to matou whenua, wehea atu hei rahui kura. hohipera, hei whangai hoki i nga rawakore o to matou iwi." Tenei te wa e haere ake nei, engari e kore pea tatou e kite, ka kapi katoa taua whenua i te tangata. Tera e riihitia katoatia o koutou whenua, engari ko o koutou turoro me o koutou rawakore ka piri tonu ena ki a koutou. Ma nga moni reti o nga whenua e hoko he rongoro, e utu he takuta mo nga turoro, e whangai nga rawakore. I te mea kei au e pupuri ana te hepeta (ara, te taiaha) o Tuhoe, a i te mea e hiahia ana au kia mau tonu koutou whenua hei tika mo koutou, na reira he mea pai kia anga te titiro ki nga wa e haere ake nei Ina kite au i te mapi mo te whenua o Te Urewera, a ko ake nei, a te wa e oti ai te whakatautau o nga whenua, pai atu kia kite au e mau ana i runga i taua mapi nga whenua i homai noa mai e ia hapu e ia hapu hei rahui kura, hohipera, a hei oranga mo nga rawakore o Tuhoe. He tino taonga te kura mo nga tamariki, te rongoro me te takuta mo nga turoro, te kai ma te rawakore. Ko enei mea e toru ka tukua atu e au ma koutou e tino whiriwhiri.

Numia Kereru: Ka nui toku whakapai me te ngata o toku ngakau i nga whakahoki mai a te Pirimia mo nga putake i whakatakotoria atu nei e tatou ki a ia. Kei te awangaawanga ahau i au e tu ake nei ano ki te korero ki te

Pirimia i te mea e porahu ana ia ki te haere i te nui o ana mahi, otira tena pea heoi ano to tatou kitenga i a ia, na reira au i tu ake ai ano Kei te pai a Tuhoe ki nga kupu kua korerotia ake nei, notemea kei te whakaae ratou kua riro ratou hei tamariki ma te Kuini Kua tino mohio matou i naianei ki te tikanga i runga i te whakamarama mai a Wi Pereraua ko te Pirimia. I ki te Pirimia he pai pea kia tukua atu e ia he pukapuka ki ana tamanki, ki a Tuhoe Ki taku he tika rawa kia peratia kia mutu ai nga tautohetohe me nga ngangau noa iho a taua iwi, kia tau ai te rangimarie ki runga ki a ratou. He pai rawa ki au kia perehitia taua pukapuka ki roto ki te *Kahiti*, kia kite ai nga iwi katoa. Na tenei ano tetahi mea, kei te mohiotia i tutu etahi o Tuhoe, ko te whenua te take, a i heke te toto. I pa rawa he rakau ki etahi, a heke rawa te toto i runga i aua tautohetohe. Na, ko matou ko te iwi kei te hiahia kia tino mutu tera tu mahi kia hapainga te ture kia noho pai te iwi; na reira ka tono atu matou kia whakanohoia he pirihihana ki to matou takiwa hei hoa mo te iwi ki te peehi i aua mahi tutu a etahi. Kua tae ta matou tono ki te Kai-whakawa Tuturu o te takiwa o Whakatane kia whakaritea he pirihihana mo matou.

Te Pirimia: Me whakanoho ia ki whea ?

Numia Kereru: Ki Ruatoki. Ki te kore e taea e koe te tuku mai i tetahi pirihihana mo reira, kaati, me whakanuku te pirihihana o Te Whaiti ki Ruatoki. Ka nui to matou hiahia kia tu he pirihihana ki Ruatoki kia mutu ai nga mahi tutu ki reira. He take ano tenei. He pitihana taku mo Ruatoki, kua tae ki te aroaro o te Komiti mo nga Mea Maori, a kua tukua ata e taua Komiti ki te Kawanatanga kia whiriwhiria. Kei te hiahia atu au kia rongo au i ta te Kawanatanga i whakatau ai mo taua pitihana. Ko taua pitihana mo te whakatau a te Piira Kooti te take, ara, he whakahe naku i te whakaurunga a te Piira Kooti i etahi tangata he ki te whenua No te tau 1897 i puta ai i te Piira Kooti tana whakatau, ara, no muri iho i te paahitanga o te Ture mo te whenua o Tuhoe, a ko te whenua i whakataua e taua Kooti kei Ruatoki, kei roto i te Rohe-potae o Tuhoe. Tetahi mea kei te hiahia e nga tangata o Ruatoki he tari patu waea, notemea tekau ma rima rawa maero te tawhiti o Whakatane i reira. Ko tetahi mea e hiahia ana he poutapeta tuku moni, notemea ka nui te mate o nga mea mahi hipi o matou i te kore pera o to matou kainga, a i te tawhiti rawa o Whakatane. Ka nui to matou whakapai atu ki te Pirimia mo tana karanga i a matou kia haere kia kite i tona hoa wahine me a raua tamariki. Ka tino haere matou kia kite i to whanau, engari mau e whakaatu mai he ra pai hei taenga atu mo matou.

Te Pirimia: Ko te Wenerei te ra pai.

Te Wakaunua: Kua korero ake a Numia mo te pitihana mo Ruatoki, ka korero au mo tetahi atu pitihana, ara, mo te pitihana mo Kuhawaea Poraka. No mua noa atu, kaore ano a Tuhoe i kite noa i tenei mea i te Kooti Whenua Maori ka whakawakia taua whenua. Ko taku e tono atu nei ki a koe, kia hanga e koe he ture kia taea ai he whakawa tuarua mo taua whenua.

Wi Pere: E tono ana ahau ki te Pirimia kia hanga he rori atu i Ruatahuna ki Ruatoki. Koia tera te ara tata rao nga iwi o Tuhoe e puta ai ki te takutai moana i Te Wairoa.

Te Pirimia: Tekau ma rima tonu maero te tawhiti o Ruatoki i Whakatane.

Wi Pere: Ko taku hiahia he rori tika tonu atu i Ruatoki ki Te Wairoa, kua te rori o Ruatoki ki Karatia. He akiaki tonu te mahi a nga Pakeha o Khipane i au mo tenei rori kia hanga, ara, nga Pakeha o Tahora No. 3 Poraka. Me ahau atu i reira ki Te Waimana, Ruatoki, Whakatane tae noa ki Rotorua. Ahakoa whakahe nga tangata o Te Urewera ki tenei rori kua e whakarongo atu ki ta ratou

Tutakangahau: Ka nui toku whakamoemiti atu ki te Piriraia mo te pai o ana korero ki a matou. He tika i nui taku pouri i mua ake nei mo te roa o matou e tatari ana i Poneke nei kia kite i a ia, otira kua koretarau pouri oku i naianei, kua ora taku ngakau i tenei ra. Kua marama rawa tana whakaatuatu mai i nga mea e hiahia ana e au, a kua marama hoki i a Wi Pere etahi mea. Kaore au i tino marama i te tuatahi mo te Rohe-potae o Tuhoe, otira i naianei kua ki tonu toku ngakau i te koa mo nga utu mai ki a matou patai i tenei ra. Mo te kupu e ki nei me whakaaro a Tuhoe i tetahi whenua mo nga rawakore o roto i a ia, e tino tika ana tena Kua kite au koia tena tetahi o nga rarangi o te Ture. Kia tere te whakarite i nga tangata ma ratou e whakahaere nga mahi kua oti nei to whakatakoto e te Ture

Te Pirimia: Ko Tiati Patara raua ko Te Mete, Tumuaki Kai-ruri, nga Komihana Pakeha.

Tutakangahau: Kua mea mai etahi hapu ki au kia tonoa e au he poraka whenua mo ratou i te Kawanatanga.

Te Pirimia: Kei te uiuia e au nga pitihana i korerotia ake nei. He kupu whakarite tenei mo Tuhoe ara, mo tona ahua i tenei ra me tona ahua i era atu tau kua pahemo. I te wa i tu ai a Rore Onero hei Kawana mo te koroni, i tae ia ki Ruatoki, engari kaore i taea e ia te haere ki etahi atu wahi, i te ahua raruraru o te noho a te iwi o Tuhoe i taua wa. I tenei ra kua rereke, kua houhia te rongo kua tae mai nga rangatira o Tuhoe ki Poneke nei, kua oti he ture motuhake te paahi mo ratou Mai ano o te ra i kite ai ahau i a Kereru, i korerorero ai maua, kua titiro tonu mai koutou ki te Kawanatanga me te Kuini hei awhina i a koutou. Kua puta nga rori i to koutou whenua, kua tonoa e koutou he pirihihana, he waea, he poutapeta whakaputa ota moni, mo Tuhoe. He tohu enei kua timata nga matauranga Pakeha te tupu i roto i a koutou, ma tenei e kitea ai te tito o nga korero a etahi tangata e ki nei ma te ringa kaha anake e aki e whakaae ai a Tuhoe ki te mana o te Kuini. Ki taku he pai rawa te tuku ma te whakaaro e ata rapu e ata mahi, e mahea atu ai nga raruraru. I runga i a tatou whakahaere tahi kua pai te ahua, kua tupu ake te aroha o nga iwi e rua ki a raua. Kua rite tonu te noho pai o to koutou nei takiwa ki

te noho a etahi atu wahi o te koroni. Kua tonu reriwe koutou hei harihari i a koutou kau, hipi, taonga, ki etahi atu wahi. Ma te kotahi miriona pauna e oti ai taua reriwe; engari etahi o a koutou tonu e mama ana, tena e taea te whakarite. Maku e korero atu ki te Minita Whakahaere i nga tikanga o te Ture, kia whakanohoia he pirihihana mo Ruatoki; tena ko te tari waea e tonoa na e koutou, tona ritenga takoto ai i nga kai-tonu tetahi moni hei puna, mo te he rawa ake o te tari i te kore mahi, ka ai taua moni puna hei whakaea i tona ruihitanga. Maku e uiui tona utu e oti ai, a maku e whakaatu ki a koutou a ko ake nei. Mo ta koutou tonu mo tetahi poutapeta whakaputa ota moni, i te mea ko ahau te Minita mo nga Poutapeta, maku e uiui e rapu, ka taea ranei te whakarite o tenei hiahia o koutou kaore ranei. He pai pea me tuku atu ki a Te Hooro, ki te mahita o te kura o Ruatoki, mana e whakahaere taua mahi. Kua rongu au e ono tekau ma waru nga tamariki e haere ana ki taua kura. Ka nui toku whakamoemiti ki te pai o te haere o ta koutou kura. Kaati, tenei au e tumanoko atu nei, mai ano o tera taenga atu oku ki to koutou whenua tae mai ki tenei ra kei te tupu haere, kei te ora haere koutou, a tera koutou e whiwhi i nga painga katoa i nga wa e takoto ake nei.

Tukuaterangi: Kua ki koe he tamariki matou ko te kaumatua nei nau, na reira, tenei te kaumatua nei me matou, ara, enei tamariki au, ka hoatu i te kakahu Maori nei ki a koe. Kia ora tonu koe, kia mau tonu tou aroha i nga wa katoa e haere ake nei.

Te Pirimia: Ka mau tonu i au tenei kakahu hei whakamahara mo Tuhoe; ka mau tonu toku aroha ki a koutou, a ka mate atu au me tuku iho e au ki aku tamariki hei oha hei tohu mo te aroha o Tuhoe ki to ratou papa.

Tukuaterangi: Koia tena to matou hiahia.

Te Pirimia: Ka perehitia e au enei korero ki roto ki te *Kahiti*, kia kite ai to kontou iwi i tino mahi. koutou i a ratou mahi. Me tere te tuku mai e koutou nga ingoa o nga tangata hei tukunea atu maku i nga reta, kia wawe te tuhituhia atu e au.